ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐ

Խօսած է Էօրդ Ջէյմս Բրայս Էօրդերի պալատի մէջ*)

Նորին Մեծութեան կառավարութիւնն, ի բաց առեալ մէկ երկու տեղերէ, ինչպէս Թիֆլիսի հիւպատոսէն, ուրիշ ոևէ տեղէ կարող եղած չէ ստանալ պաշտօնական տեղեկութիւններ Հայաստանի և Ասիական Թիւրքիոյ վրայ կատարուածներու մասին։ Եւ սակայն կը փափագիմ հրապարակել կարգ մը տեղեկութիւններ, որոնք եկած հասած են ինձ զանազան արժանահաւատ աղբիւրներէ՝ աղբիւրներ, որոնք առայժմ չեմ կարող յայտնել հոս՝ զանոնք վտանգի չենթարկելու համար։

Այս ստացուած տեղեկութիւնները թէպէտ տարբեր տեղերէ կուգան՝ սակայն՝ իրարու կը համաձայնին էականին մէջ, և զիրար կը հաստատեն փաստացիօրէն։ Անցած է այն ժամանակը երբ՝ ալ կրնայ ինսա մը յառաջ գալ հրապարակագրութեամբ, միւս կողմէն այդ հրապարակագրութիւնն ունի իւր օգուտներ՝ որովհետև այդ կերպով միայն պիտի կարող լինինք հայկական կոտորածներու առջևն առնելու պատեհութիւն մը ստեղծել՝ եթէ անոնք արդէն կատարուած վերջացած չեն։

Յաւելով կըսեմ որ՝ տարբեր աղբիւրներէ ինձ հասած այս տեղեկութիւնները կոտորածներու թիւը շատ խոշոր ցոյց կուտան։ Կոտորածներու թիւը անոնք կը հաշուեն 800000։

Որքան ալ որ ինձ փափաքելի էր ճիշտ չի գտնել այդ

*) Այստեղ տպագրութեան տրուող առենախօսութեանս բնագիրը կազմում է նոյն իսկ Էօրդ Բրայսի սեփական ձեռքով վերամշակուած և ընդլայնածն այն պաշտօնական ճառի, որ խօսած է Աւագների Պալատում անցեալ 1915 Թ. հոկտ. 6-ին։

Ծնբ. խմբգր.

մեծ թիւը, այնու ամենայնիւ չեմ համարձակեր ըսել ալ թէ ատիկա անհաւատալի թիւ մըն է, որովհետեւ, կատարուածը անզուգաթիպ չարդ մըն է ընդհանուր Ցաճկաստանի մէջ, մէկ ծայրէն սկսած մինչ միւսը, Պարսկաստանէն մինչեւ Մարմարան և Հազիւ Եգէյեան ծովեզրի վրայ գտնուող քանի մը քաղաքներ կամ գիւղեր ազատած են։

Ասիկա իրողութիւն մ'է, որովհետեւ չարդերու այդ սարսափելի ծրագիրը այնքան կանխամտածուած և խիստ ճարպկօրէն կազմակերպուած և յառաջ տարուած է այնպիսի անողորմ կատաղութեամբ, որը բուն իսկ թիւրքերու պատմութեան մէջ աննախընթաց է։ Որքան որ կրնայ հաստատուիլ, այս կոտորածները որոշ արդիւնքն է այն քաղաքականութեան, որ յատկապէս սկսուած և մշակուած էր ժամանակէ մը ի վեր այն անխիղճ և բախտախնդիր խմբակին կողմէն, որը ներկայիս թիւրք կայսրութիւնը կը վարէ։ Այս խմբակը ատեն մը կը վարանէր իր մտադրութիւնը գործադրելու, և կրսպասէր յարմար րոպէի, և այդ ժամանակը Ապրիլ ամիսն էր։ Ճիշդ այն պահուն էր, որ այդ ուղղութեամբ հրամաններ ստացուեցան ամեն տեղ։ Այդ հրամանները խրկուեցան Պօլսէն ու ստորագրած պաշտօնեաներ պարտաւորուեցան ի գործ դնել վերին հրամանները սրտի ցաւօք և ակամայ։

Մուսուլման հասարակութեան մէջ կիրք եղած չէ Հայ քրիստոնեայ ժողովրդին դէմ։ Բոլորը սարքուած և կատարուած են միայն կառավարութեան կամքով և այն ոչ թէ կրօնական մոլեռանդութեամբ է դրդուած, այլ այն պատճառով որ կառավարութիւնը այնպէս ուզած էր. պարզապէս քաղաքական նկատումներով, անիկա որոշած էր «Մի անգամ ընդ միշտ ջնջել քրիստոնեայ տարրը, որը արդեօք եղած էր կայսրութեան համացեղ կազմութեան» ու այսպիսով հաստատել մի օրինակ՝ միաձոյլ տարր, որը այլևս պէտք պիտի չունենար մտահոգութիւններու և ճնշումներու առիթ դառնալու։ Իմ լսածներս ամենքն ալ կը հաստատեն, թէ բնաւ պատճառ մը չի կայ հաւատալու, որ մուսուլմանական մոլեռանդութիւնը ընդհանուր

կերպով առաջնորդած է թիւրք ամբոխին պատահած կոտորածներուն մէջ, թէպէտ եղած են անհատներ՝ որոնք իրենց բնածին կամ ժառանգական հակամետութենէն տարուած օգտուած են այդ հրապուրիչ պատեհութենէն, այդպէս ալած են սպանել և կողոպտել անպաշտպան Հայերը և որոշ մասնակցութիւններ ալ ունենալ տեղափոխութեան մէջ։ Բայց կրօնասէր թիւրքերու մեծամասնութիւնը, փոխան համակրանքի, սոսկումով և արտ ցաւով նայած են կատարուած իրողութիւններու վրայ։ Ու եթէ աւելորդ է ըսել թէ, անոնք շատ անգամներ միջամտելու փորձեր ըրած են դադրեցնելու եղածները, կրնանք սակայն պարզապէս ըսել թէ՝ անոնք բնաւ քաջալերած չեն թիւրք իշխանութիւններու, Հայերու վրայ կատարած այդ վարմունքները։

Իտալիի վարդապետութեան մէջ չիկայ սկզբունք մը, որը կրնայ արդարացնել կատարած այդ օրինակ կոտորած մը։ Ես իմացած եմ հեղանակաւոր աղբիւրէ թէ՝ մհամմէդան կրօնական բարձր իշխանութիւնը դատապարտած է Աբդիւլ Համիդի ձեռքով կատարուած անցեալ կոտորածները։ Իսկ ներկայ ջարդերը աւելի քաղաքական, աւելի սահմռկեցուցիչ են։ Տեղեր գտնուած են կառավարիչներ, որոնք աստուածաւախ և բարի մարդ ըլլալով մերժած են Պօլսէն իրենց եկած հրամանները գործադրելու, և նոյն իսկ աշխատած են պաշտպանել տարաբախտ Հայերը։ Լսած եմ, որ այս օրինակ երկու դէպքերու մէջ, կառավարիչներ անմիջապէս պաշտօնանկ եղած են Հայերը կոտորելու հրամանին չհնազանդնուն համար, և անոնց տեղը նշանակած են կամակատար կառավարիչներ, որոնք, անտարակոյս, սկսած և յառաջ տարած են կոտորածները ըստ հրամանին։

Ինչպէս ըսի՝ այս հալածանքները և ջարդերը եղած են ծայրայեղօրէն սիսթեմէթիկ կերպով։ Քաղաքներու և գիւղերու ամբողջ Հայ բնակչութիւնը, տուն առ տուն դուրս հանուած և ձգուած են փողոցներուն մէջ, յետոյ տղամարդիկ զատուած և լեցուած են բանտերու մէջ, ուր անլուր չարչարանքներէ վերջ սպանած են բոլորն

ալ։ Մնացած ժողովուրդը քշուած են իրենց տեղերէն դուրս ու երբ անոնք բաւական հեռացած են, կրկին էրիկ մարդիկ բաժնելով իրենց կիներէն, զաւակներէն տարած են մօտակայ ձորի մը մէջ, կամ բլուրի մը ետև, հոն բոլորն ալ սպանած են զօրքերու և կամ կանխաւ պատրաստած բարբարոս քիւրդերու սրով և սուիններով։ Ու մինչ Հնացած ծեր մարդիկ, անօգնական և սգաւոր մայրեր և կիներ, սարսափահար երեխաներ, դրուած են ամենաստոր ին գինուորներու ինքնահաճոյ հսկողութեան տակ շարունակելու իրենց անստոյգ և տաժանելի ճամբորդութիւնը։ Կարծես գերեզմաններէն ելած այս լեզապատառ ժողովուրդը, մորթուելու գացող ոչխարներու պէս, լուռ ու մունջ կը քալէր դէպի իւր կառափնատեղին։ Անոնցմէ ոմանք կը տարուէին դէպի փոքր Ասիոյ անբնակելի վատառողջ տեղերու վրայ, գլխաւորապէս Դեր-էլ-Զոր գաւառի լայնատարած անապատներն, իսկ ուրիշներ դէպի Հալէպի արևելեան կողմը, Եփրատ գետի եզերքներու վրայ ինկած ամայի անապատներուն մէջ։ Այսպէս անոնք այդ զօրքերու հրամաններու տակ, քալած են շաբաթներ ու ամիսներ, քալած են գիշեր և ցորեկ, անօթի մերկ, բոկոտն.. քալած են արհամարած։ Անկարողներ, որոնք չէին կրնար իրենց գնացքը պահել կարաւանին հետ, ենթարկուած են զօրքերուն խոշտանգումին, լուտանքներուն և ծեծին և ապա կրնետուէին, կը ձգուէին կարաւանէն դուրս. շատերն այսպէս ճամբուն եզերքն ի վեր իրենց անյայտ գերեզմաններուն քովերը պառկած են քաղցէն և այլ ևս շարժած չեն։ Թիւրք կառավարութիւնը ոչ ուտելիք և ոչ ալ ուրիշ ոևէ նպաստ տուած է այն թշուառներուն, ընդհակառակը զանոնք վարող անգութ զօրքերն մէկ կողմէն և անոնց հանդիպող բարբարոս քիւրդերն և այլ ցեղերն ալ ինչ որ տեսած են հայոց վրան՝ կողոպտած և առած են։ Այսպէս մայրեր և անմեղուկ երեխաներ բոլորովին մերկ և անօթի քալած ու քալած են անընդհատ կիզող արևի ճառագայթներուն տակ, հոգեկան և ֆիզիքական ամենաստոսկալի հնշող դրութեան մը տակ։ Շատ մայրեր չի կրնալով դի-

մանալ այդ վիճակին խելագարած, իրենց կուրծքէն քաշած լքած են իրենց հարազատ ծծկեր երախաները, թողած են երեսի վերայ և անցած։ Այս աքսորականներուն միայն շատ քիչերը հասած են իրենց համար նշանակուած վերջին աքսորավայրն, իսկ մեւանների մեծ մասը ինկած մեռած են ճամբաներու վրայ, որովհետև բնաւ կարելի եղած չէ դիմանալ այդ օրինակ տաժանելի ճամբորդութեան մը, որի վերջնական հանգրուան առաջբերնէ արդէն որոշուած էր, և ընտրած, անտարակոյս, վայր մը ուրկէ վերադառնալ անկարելի պիտի լլլար, մանաւանդ անենթադրելի էր, որ այդ տաժանակիր եղբէն կրնային ապրիլ։ Ես ունիմ մասնաւոր տեղեկութիւններ այն տեղափոխութիւններու և անոնց շուրջը կատարած հանդամանքներուն վրայ, որոնք հիմնովին կը հաստատեն իմ բոլոր բացծներս և խօսածներս։ Վերջերս Պօլսէն վերադարձող Ամերիկացի բարեկամ մը անձամբ պատմեց ինձ թէ՝ ինքը լսած է պատմութիւններ, նոյն իսկ կ. Պոլիս, որոնք հաստատուն փաստերն են իմ խօսածներուս ճշմարտութեանը, և ինչ որ ցնցող զարմանք պատճառած է իմ այդ բարեկամիս այն է եղած, որ այդ բոլոր եղեռնագործութիւնները կազմակերպողները և անոնք անթիրտ կերպով գործադրողները, կատարեալ անտարբերութեամբ և հանդարտ խղճով կը պատմեն, կը խօսեն մէկ ծայրէն մինչև վերջ տեղի ունեցած գործողութիւններու վրայ։ Կատարուած իրողութիւնները, որ վեր է մարդկային ըմբռնումներէ, և որ հաւատալ իսկ կդժուարանանք, թիւրքիայի մէջ գրեթէ զարմանքի իսկ արժանի չեն համարուեր։ Կոտորածները օրակարգի իրողութիւններ էին Արեւելեան Ռումէլիի մէջ 1876–ին և Հայաստանի մէջ 1895—6։

Եւ երբ ամբողջ Հայ բնակչութիւնը դուրս վանուեցաւ իր օջախներէն՝ գեղանի կիներ ու օրիորդներու մեծ մասը խնայած են զանոնք մահէն աւելի ծանր բաղտի դատապարտելու համար։ Շատերը բռնի կերպով յափշտակուեցան զինուորական և քաղաքական պաշտօնեաներէ և փակուեցան անոնց հարէմներուն մէջ։ Շատերն ալ հրապա-

բակի վրայ աճուրդի դրուեցան, և միայն Թիւրքերու հրաման տրուեցաւ գնելու զանոնք, որպէսզի բռնի իսլամութիւն ընդունել տային։ Անոնք այլ ևս պիտի չի տեսնային իրենց ծնողքը, իրենց երիկները, և այս քրիստոնեայ կիներ և աղջիկներ դատապարտուած էին գերութեան ամօթի և ուրացումի։ Բազմաթիւ տղաքներ և աղջիկներ ևս ծախուեցան՝ որպէս գերիներ, երբեմն նոյն իսկ 10—12 շիլլինի գնով. աւելի մատղաշ հասակի տղաքներ յանձնուեցան դէրվիշներու, որպէսզի դէրվիշական դպրոցներու մէջ բռնի իսլամութեան դաստիարակին։

Օրինակ մը վեր առնեմ մարդկութեան հակացնելու, գաղափար մը տալու թէ՝ կոտորածները և անոնց լրացուցիչ մասերը ինչ անագորոյն եղանակներով սկսուած և կատարուած են։ Այդ օրինակը Տրապիզոն քաղաքի դէպքն է, որ տեսել և դիտել է Իտալական հիւպատոսը, քանի որ ներկայ էր կոտորածին, վասն զի իւր կառավարութիւնը դեռ ևս պատերազմ չէր յայտարարած Թիւրքիոյ։ Պօլսէն հրաման եկած է Տրապիզոն քաղաքի իշխանութեան, որ այդ քաղաքի Հայ քրիստոնեայ բնակչութիւնն ալ առանց սեռի և հասակի խտրութեան բնաջնջուին։

Շատ մը թիւրքեր աշխատած են կերպով մը պաշտպանելու իրենց քրիստոնեայ դրացիները, հրաւիրելով զանոնք իրենց բնակարանները և այլ ապահով սեպուած տեղեր։ Բայց Թիւրքական կառավարութիւնը անողոք գտնուած է։ Իրեն տրուած հրամաններուն համաձայն ձերբակալած է բոլոր Հայեր, զանոնք հաւաքած է հրապարակի վրայ, ապա այդ բազմամբոխ ժողովուրդ քշած է Տրապիզոնի փողոցներով դէպի ծովափերը, լեցուցած է զանոնք պատրաստած նաւերուն մէջ, հեռացուցած է դէպի Սև ծովի խորերը և հոն ամենքն ալ թափած, լեցուցած է ջուրը։ Այս եղանակաւ ահա կատարուած է Տրապիզոն քաղաքի 8—10 հազար ժողովուրդին բնաջնջումի գործողութիւնը։ Տրապիզոնի անհերքելի դէպքը հաստատ ապացոյց մը կրնայ ըլլալ թէ ուրիշ տեղերու վրայ կատարուածներն ալ եղած են նոյնքան և թերևս

աւելի վայրագ եղանակաւ ու տեսակէտով մը. անոնք չեղան այնքան դժբախտ, որոնց կեանքը վերջացաւ, լմնցաւ վերջապէս այս կամ այն սարսափելի կերպերով, ես կը կարծեմ, որ աւելի ողորմելի թշուառներն անոնք եղած են այն կիներ, որոնք իրենց ամուսիններուն մահը տեսնելէն, իրենց աղջիկներուն բռնի լկտիլը տեսնելէն վերջ իրենց փոքրիկ երեխաներով քշուած են անապատներ, ուր առանց որ և է ապրուստի միջոցի, շուրջն եղած վայրի Արաբ ցեղերու զոհերն եղած են։

Որոշ է որ՝ ամբողջ Հայ ցեղին $^3/_4$ կամ $^4/_5$ բնաջնջուած է արմատապէս և պատմութեան մէջ բնաւ երբէք չի յիշատակուեր այս օրինակ դէպք մը, մինչ իսկ Լենքթէմուրի ժամանակ կատարած եղեռն իսկ այդ օրինակ զզուելի և այդպիսի ահռելի չափերով չէ եղած։

Կարևոր է հոս մէջ բերել թէ՝ ինչպէս Գերման կառավարութիւնը ուշադիր է արդարացնել թիւրք կառավարութեանը, իւր այս ընթացքին համար. Գերման դեսպանը Վաշինկթոնի մէջ կը յայտարարէ թէ՝ «Թիւրք կառավարութիւնը Հայոց յարուցած ապստամբութիւնը զսպելու համար հարկադրուած է արտակարգ միջոցներու դիմել։ Սակայն երբէք չիկայ ոևէ ապացոյց, թէ Հայեր ոևէ տեղ վրայ մտադիր եղած են և փորձեր ըրած են ապստամբութիւն մը յառաջ բերելու, ուրեմն Գերման դեսպանին Վաշինկթոնի մէջ ըրած յայտարարութիւնը չարաչար զրպարտութիւն մ'է Հայոց նկատմամբ։ Ստոյգ է, որ կարգ մը կամաւոր Հայեր կռուեցան Ռուս Կովկասեան բանակին մէջ, բայց անոնք Ռուսահայ կամաւորներ էին իմ հասկացածիս նայելով։ Ու կրնայ ըլլալ, որ քանի մը Հայեր ալ անցած են սահմանը կռուելու իրենց թշնամւոյն դէմ իրենց եղբայրներուն կողքին, այսու ամենայնիւ Հայ կամաւոր բանակը, որը պատերազմի նախօրեկին այնքան փայլուն ծառայութիւն մատոյց Ռուսիոյ.. կազմուած էր Հայերէ՝ որոնք կովկասաբնակ էին։ Հետևաբար Հայերը իրենց տեղերու վրայ ճնացած էին հպատակ թիւրքին և բոլորովին անտարբեր և անպատրաստ ապստամբութեան

մը համար։ Եւ երբ այս խաղաղ և անզէն ժողովուրդը յանկարծակի ինքզինք գտանէ մահու և կենաց վայրկեաններուն առջև՝ ունեցած միջոցներով կռուած են անձնապաշտպանութեան և իրենց ընտանիքներուն պատիւը փրկելու արդարացի նպատակաւ ընդդէմ բաշիբոզուքներու՝ որոնք թիւրք կառավարութիւնը կը ներկայացնէին։ Ուրեմն՝ բնաւ ճշմարիտ հիմունք չիկայ, որով Գերմանի իշխանութիւնները և անոնց լրագիրները կարող ըլլան իրենց դաշնակից թիւրք կառավարութիւնը արդարացնելու։ Պէտք է ընդունիլ թէ, թիւրքերու ջարդելու և տեղափոխելու քաղաքականութիւնը եղած է առանց պատճառի, և խիստ անպարկեշտ։ Ատոնք եղած են, պարզապէս, գործադրելու, ամբողջացնելու Ապդիւլ Համիդի ասածը, թէ, «Ասւադոյն կերպը, հայկական խնդրէն ազատելու համար, Հայերը ջնջել և անոնցմէ ազատիլն է»։ Ու բնաջնջումի քաղաքականութիւնը շատ աւելի կատարելագործուած եղանակով և արիւնարբութեամբ կատարած է թիւրք կառավարութեան այն ներկայացուցիչներէն, որոնք աշխարհի առջև ինքզինքնին կը ներկայացնեն Միութեան և Ցառապիմութեան Կոմիթէ, քան նոյն իսկ Աբդիւլ-Համիդի օրով։ Այնպէս կը հաւատամ, որ կան հոս, հոն Հայեր, որոնք անառիկ տեղեր քաշուած կը ջանան պաշտպանել ինքզինքնին, որքան որ անշուշտ կարելի է։ Այդպէս երբ Կիլիկիոյ լեռներուն վրայ կռուող 5000 Հայեր վերջերս Միջերկրական ծովի վրայէն զանոնք տեսնող և օգնութեան հասնող Գաղիական յաճախաւով Սիւրիայի ափերէն փոխադրուեցան Եգիպտոս։ Եւ անոնք պատմած են, թէ Մաասունի և Հիւսիսային Սիւրիայի լեռնային մասերու վրայ, ինչպէս Կիլիկիոյ շրջանին մէջ, կան քիչ թուով Հայկական խմբեր, սահմանափակ ուտելիքի և ռազմամթերքի պաշարով, քաջաբար պաշտպանելով զիրենք թշնամիներու դէմ, որչափ հնար է։ Այս մտածումով ես պէտք է որ ըսեմ թէ՝ ամբողջ ազգը բնաջինջ եղած չէ ուրեմն, այլ կան բաւական թուով զանազան տեղեր, ապաստանած լեռներու վրայ և կամ դիմած և ապաստանած Կովկաս և այլ

տեղեր։ Եւ ես հաւատացած եմ կատարելապէս, որ դուք ամենքդ ալ կը բաղձաք որ մենք բոլորս ալ համաձայնենք ամեն կերպով օգնութեան հասնելու այն դժբաղդ ժողովուրդի կենդանի մնացորդներուն, որոնք են թակայ են ամենայն օր հիւանդութիւններու և չքաւորութենէ ու կարիքէ հարիւրներով մեռնելու վտանգին։ Եւ ես կըսեմ, որ մեր՝ Անգլիացիներիս կատարելու գործն այդ է միայն, ուրեմն հարկ է որ ընենք անմիջապէս և այժմէն իսկ։

Կուզէի նաև ըսել թէ, ես անձնապէս տակաւին ստացած չեմ ոևէ պաշտօնական և ճշգրիտ տեղեկութիւններ թէ՝ իրօք, Գերմանի պաշտօնեաներ առաջնորդած և քաջալերած են ջարդերը, հետևաբար և շատ ճիշդ պիտի չըլլար այդ ուղղութեամբ ոևէ դրական կարծիք յայտնել։ Սակայն օրուան պէս պարզ է, որ միակ միջոցը, որով միայն կարելի կրնայ ըլլալ այդ հին և դժբախտ Քրիստոնիայ ազգին բեկորները ազատել և ստեղծել աշխարհի հասարակական նպաստաւոր կարծիքը, մանաւորապէս չէզոք ազգերու համակրանքը, որոնք, անտարակոյս, պիտի կրնան կերպով մը ազդել Գերմանիոյ վրայ և համոզել զանոնք, որ հարկ եղած քայլերը առնուին դադարեցնելու համար այդ կոտորածները։ Անոնք մինչև հիմա անզգայ անտարբերութեամբ մը հանդիսատես եղած են։ Այժմ թող անոնք ըսեն Թիւրքական կառավարութեան թէ՝ իրենք կը պատրաստուին լաւագոյն եղանակով մը փոխարէնը հատուցանելու այդ արարքներուն, թէ կան խնդիրներ, որ համաշխարհային վիրաւորուած կարծիքն այլ եւս տանել չի կրնար։

ԲՐԱՑՍ.

Թրգ. Ա.Ցզդ.

Ղեւոնդ վրդ. Մարդուկէսեան